

ON HIS BLINDNESS

John Milton

(II)

BRIEF INTRODUCTION TO THE POEM

This poem is a sonnet (*a poem of 14 lines*). In it the poet Milton records his feelings at the loss of his eyesight. Milton became completely blind at the age of forty-four. He thought that now he won't be able to write poetry. He feared that his poetic talent would remain unused. In this sonnet, he questions the justness of God's ways in relation to the loss of his eyesight. But then an inner voice gives him a most satisfying answer.

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਸਾਨੇਟ ਹੈ। (ਚੌਥਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਾਨੇਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਮਿਲਟਨ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਗੁਆਚ ਜਾਣ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਲਟਨ 44 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਭੈਅ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸਦਾ ਕਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਗੁਣ ਬਿਨਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਸਾਨੇਟ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਸੰਤੋਖਜਾਨਕ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਕਾ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਚਯ

ਯਹ ਕਵਿਤਾ ਏਕ ਸਾਨੇਟ ਹੈ। (ਚੌਦਹ ਧਨਕਿਤਿਆਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਕੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਮੌਜੂਦੀ ਸੰਖੇਪ ਕਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।) ਇਸ ਮੌਜੂਦੀ ਕਵਿ ਮਿਲਟਨ ਅਪਨੀ ਆਂਖਾਂ ਕੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਖੋ ਜਾਨੇ ਪਰ ਅਪਨੇ ਮਨ ਕੀ ਭਾਵਨਾਓਂ ਕੀ ਵਕਤ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਮਿਲਟਨ 44 ਵਰ්਷ ਦੀ ਆਖੂ ਮੌਜੂਦੀ ਤਰਹ ਸੇ ਅਨ੍ਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਮਝਾ ਕਿ ਅਥ ਵਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਨੇ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਉਸੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਲਗਾ ਕਿ ਅਥ ਉਸਕਾ ਕਵਿਤਾ ਕਰਨੇ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਗੁਣ ਬਿਨਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਸਾਨੇਟ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਸੰਤੋਖਜਾਨਕ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(III)

DETAILED SYNOPSIS OF THE POEM

Milton lost his eyesight when he was forty-four years old. The wide world became dark for him. In his sonnet, '*On His Blindness*', Milton reviews his fate as a poet. He says that God had gifted him one talent. It was the talent of writing poetry. But he had become blind even before he had spent half his life on this earth. His poetic talent was now lying useless in him. He fears that God would chide him for keeping his talent unused.

But soon an inner voice reassures the poet. It explains to the poet the whole relationship between God and man. It tells the poet that God does not need man's work. Nor does God demand from man any account of His own gifts. Those who patiently bear God's mild yoke are His true servants. Willing submission to the decree of God is His best service. God is like the King of kings. He has numberless angels at His command. These angels speed over land and sea without rest. They carry out God's commands most speedily.

Thus Milton learns the lesson of patience. He comes to realise that 'they also serve who only stand and wait'. God does not demand from man anything in return for His gifts. The best service of God is to put up with His will cheerfully.

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਾਰ

ਉੱਤਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ—ਜਦੋਂ ਮਿਲਟਨ ਦੀ ਉਮਰ 44 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਪਾਂ ਦੀ ਹੋਸ਼ਨੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਵਿਸਾਲ ਸੌਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਹਨੇਰਮਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਸਾਨੇਟ 'ਆਨ ਹਿਜ ਬਲਾਈਡਨੈਸ' ਵਿੱਚ, ਮਿਲਟਨ ਇਕ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਾ ਦਾ ਇਕ ਤੋਹਫਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅੱਧਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਡਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਪਿਆ ਰਖਣ ਕਾਰਨ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਵੀ ਨੂੰ ਤੱਸਲੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਾਲੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੋਹਫਿਆਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਪੰਜਾਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸਦੇ ਸੱਚੇ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਸੇਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਰਾਜਾ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਣਗਿਣਤ ਦੇਵਦੂਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਵਦੂਤ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਰਾਮ ਕੀਤੇ ਦੌੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਟਨ ਧੀਰਜ ਦਾ ਪਾਠ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ''ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਿਰਫ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।'' ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਤੋਹਫਿਆਂ ਬਦਲੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਸੇਵਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।

ਕਵਿਤਾ ਕਾ ਵਿਸ਼੍ਵਾਸ

ਜब ਮਿਲਟਨ ਕੀ ਆਧੁ 44 ਵਰ්਷ ਕੀ ਥੀ ਤੋਂ ਤਥਾਕੀ ਆਂਖੋਂ ਜਾਤੀ ਰਹੀਂ। ਵਿਸਾਲ ਸੰਸਾਰ ਤਥਾਕੀ ਲਿਏ ਅਨ੍ਧਕਾਰਮਯ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਆਨ੍ ਹਿਜ ਬਲਾਈਡਨੈਸ' ਨਾਮਕ ਅਪਨੀ ਕਵਿਤਾ ਮੈਂ ਮਿਲਟਨ ਕਵਿ ਕੇ ਰੂਪ ਮੈਂ ਅਪਨੇ ਭਾਗ ਪਰ ਪੁਨਰਿੱਚਾਰ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਵਹ ਕਹਤਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਤਥਾਕੇ ਏਕ ਗੁਣ ਦਿਯਾ ਥਾ। ਯਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਨੇ ਕਾ ਗੁਣ ਥਾ। ਕਿਨ੍ਤੁ ਵਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਪਰ ਅਪਨਾ ਆਧਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਨੇ ਸੇ ਪਹਲੇ ਹੀ ਅਨ੍ਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਥਾ। ਤਥਾਕੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨੇ ਕਾ ਗੁਣ ਅਕਿ ਤਥਾਕੇ ਬੇਕਾਰ ਪਢਾ ਹੁਆ ਥਾ। ਕਵਿ ਕੀ ਭਯ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਪਨੇ ਗੁਣਾਂ ਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਪਢਾ ਰਖਨੇ ਕੇ ਕਾਰਣ ਤਥਾਕੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਗਾ।

ਕਿਨ੍ਤੁ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਏਕ ਅਨਦਰੂਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਵਿ ਕੋ ਤਸਲੀ ਬਨਾ ਦੇਤੀ ਹੈ। ਯਹ ਕਵਿ ਕੋ ਮਨੁੱਖ ਤਥਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੇ ਬੀਚ ਕਾ ਪ੍ਰਾਂ ਸਮਾਨਾਂ ਸਮਝਾ ਦੇਤੀ ਹੈ। ਯਹ ਕਵਿ ਕੋ ਬਤਲਾਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੋ ਮਨੁੱਖ ਕੇ ਕਾਮ ਕੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਨ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਪਨੇ ਦ੍ਰਾਗ ਦਿਏ ਗਏ ਤਪਹਾਰਾਂ ਕੋ ਮਨੁੱਖ ਸੇ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਮਾਂਗਦਾ ਹੈ। ਵੇਲੋਗ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਕੇ ਹਲਕੇ ਸੇ ਜੁਏ ਕੋ ਸ਼ਾਨਤਿਪੂਰਵਕ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਥਾਕੇ ਸੱਚੇ ਸੇਵਕ ਹੋਤੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੇ ਨਿਰਣ ਕੋ ਪ੍ਰਸਨਨਤਾਪੂਰਵਕ ਸ਼ੀਕਾਰ ਕਰ ਲੇਨਾ ਹੀ ਤਥਾਕੀ ਸਰਵੋਤਮ ਸੇਵਾ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਰਾਜਾਓਂ ਕੇ ਭੀ ਰਾਜਾ ਕੀ ਭਾਂਤਿ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਤਥਾਕੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਕੀ ਪਾਲਨ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਅਸਾਂਖਿ ਦੇਵਦੂਤ ਹੋਤੇ ਹਨ। ਯੇ ਦੇਵਦੂਤ ਧਰਤੀ ਤਥਾ ਸਮੁੱਦਰ ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਆਰਾਮ ਕਿਏ ਭਾਗਤੇ ਰਹਤੇ ਹਨ। ਵੇਲੋਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਕੀ ਪਾਲਨ ਅਤੀ ਤੀਵ੍ਰ ਗਤੀ ਕੇ ਸਾਥ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਟਨ ਧੀਰੀ ਕੀ ਪਾਠ ਸੀਖ ਲੇਤਾ ਹੈ। ਵਹ ਯਹ ਮਹਸੂਸ ਕਰਨੇ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਵੇਲੋਗ ਭੀ ਈਸ਼ਵਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਤੇ ਹਨ ਤਥਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾ ਕਰਦੇ ਰਹਤੇ ਹਨ।' ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਸੇ ਅਪਨੇ ਤਪਹਾਰਾਂ ਕੇ ਬਦਲੇ ਮੈਂ ਕਿਸੀ ਚੀਜ਼ ਕੀ ਮਾਂਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੀ ਸਰਵੋਤਮ ਸੇਵਾ ਯਹੀ ਹੈ ਕਿ ਤਥਾਕੀ ਇੱਛਾ ਕੋ ਪ੍ਰਸਨਨਤਾਪੂਰਵਕ ਸਹਨ ਕਿਯਾ ਜਾਏ।

(III)

UNDERSTANDING THE POEM

(Word-meanings & Detailed Analysis)

(Lines 1—6)

When I consider how my light is spent,
 Ere half my days, in this dark world and wide,
 And that one talent, which is death to hide
 Lodged with me useless, though my soul more bent
 To serve therewith my Maker, and present
 My true account, lest He, returning, chide.

Word-meanings :

1. consider—विचार करना, सोचना, विचार करना, सोचना; 2. light—अँखें दी रोप्तनी, आंखों की रोशनी; 3. is spent—चली गई है, खत्म हो गई है, चली गई है, समाप्त हो गई है; 4. ere (= before)—ते पहिलां, से पहले; 5. my days—मेरे जीवन दे दिन, मेरे जीवन के दिन; 6. dark world—किउंकि कही दीआं अँखां दी रोप्तनी चली गई सी, इस लटी इह संसार उम्सदे लटी हनेरमटी हो गिआ सी, क्योंकि कवि की आंखों की रोशनी चली गई थी इसलिए यह संसार उसके लिए अन्धकारपूर्ण हो गया था; 7. talent—गुण, ईस्वर दुआरा दिती गई जेगता, तेहड़ा, (प्राचीन सभियां दा बुँश देसां विच प्रजेग हेण वाला मिंका, इसे इक पूर्णाणिक कषा वल मंकेत वी मंनिआ जांदा है जिस विच इक मुआमी विदेस जाण ते पहिलां आपणे तिन नैकरां नुँ क्रमवार 5, 2 अते 1 टेलैंट दे मिंके दे के जांदा है। पहिले दे नैकर आपणे मिंकिआ नुँ वपार विच लगा के आपणे यन नुँ दृगला कर लैंदे हन, पर तीसरा नैकर इस भैं ते आपणे मिंके नुँ जमीन विच दबाई रँखदा है कि किते उम ते गुआच ना जाए। मुआमी वपस आउण 'ते आपणे इस तीसरे नैकर नुँ शिङ्कदा है।), गुण, ईश्वर द्वारा दी गई योग्यता, उपहार; (प्राचीन सभियों का कुछ देशों में प्रयुक्त होने वाला एक सिक्का; यहां एक पौराणिक कथा की ओर संकेत भी माना जाता है जिसमें एक स्वामी विदेश जाने से पूर्व अपने तीन नौकरों को क्रमशः 5, 2 तथा 1 टेलेन्ट के सिक्के दे कर जाता है। पहले दो नौकर अपने सिक्कों को व्यापार में लगा कर अपने धन को दुगुना कर लेते हैं, परन्तु तीसरा इस भय से अपने सिक्के को जमीन में दबाए रखता है कि यह कहीं उससे गुम न हो जाए। स्वामी वापस आने पर अपने इस तीसरे नौकर को डांटता है।) 8. lodged—फिआ है, पड़ा रहा; 9. Maker—ईस्वर, ईश्वर; 10. chide—शिङ्कला, डांटना।

Analysis :

Milton lost his eyesight when he was forty-four years old. The wide world became dark for him. In this sonnet, Milton reviews his fate as a poet after his blindness. He says that God had gifted him one talent. It was the talent of writing poetry. But the means of using this talent had been taken away from him. He had become blind even before half of his life was spent on this earth. So his talent of writing poetry was lying useless in him. The poet considers it a shame, a crime and 'death' to make no use of the talent given to him by God. Milton wanted to make full use of his poetic talent. He wanted to give a true account of it to God. His spirit yearned to serve his Maker through his poetic gift. But now he was unable to do so because of his blindness. He was afraid that God might chide him for keeping his talent unused.

Here we also have a reference to a Biblical story. According to this story, a master gave his three servants 5, 2 and 1 talents (*ancient coins*) before going abroad. On his return home, he discovered that the first two servants had doubled their amount by investing in business, but the third had kept it hidden underground lest it should get lost. This third one was chided by the master.

ਜਦੋਂ ਮਿਲਟਨ ਦੀ ਉਮਰ 44 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਾਰ ਉਸਦੇ ਲਈ ਹਨੇਰਮਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਟਨ ਅੰਨ੍ਹ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਬਦ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਲਾ ਦਾ ਇਕ ਤੋਹਫ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਪਰਤੀ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਅੱਧਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਨ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਭਰੀ, ਅਪਰਾਧ ਭਰੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਗੁਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਿਲਟਨ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਪੂਰਾ ਬਿਉਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਤੜ੍ਹਡ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਅੰਨ੍ਹੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹੁਣ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਪਿਆ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇੱਥੇ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਕ ਕਹਾਲੀ ਵਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੁਆਮੀ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ 5, 2 ਅਤੇ 1 ਟੇਲੈਨਟ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਕੇ) ਦਿੱਤੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਰਤ ਕੇ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਲਗਾ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਦੁਗਣਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤੀਸਰੇ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦਬਾ ਕੇ ਛਿਪਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਤਾਂਕਿ ਇਹ ਕਿਤੇ ਗੁਆਚ ਨਾ ਜਾਏ। ਤੀਸਰੇ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਤੋਂ ਝਿੜਕਾਂ ਪਈਆਂ।

ਜब ਮਿਲਟਨ ਕੀ ਆਧੁ 44 ਕਵਾਂ ਕੀ ਥੀ ਤੋਂ ਉਸਕੀ ਆਂਖਾਂ ਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਾਰ ਤਥਕੇ ਲਿਏ ਅਨ੍ਧਕਾਰਪੂਰਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਮੌਂ ਮਿਲਟਨ ਅਨ੍ਧਾ ਹੋਨੇ ਕੇ ਪਸ਼ਚਾਤ्, ਕਵਿ ਕੇ ਰੂਪ ਮੌਂ ਅਪਨੇ ਭਾਗ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਟ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਵਹ ਕਹਤਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਤਥਕੇ ਏਕ ਕਲਾ ਕਾ ਤਪਹਾਰ ਦਿਯਾ ਥਾ। ਯਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਨੇ ਕੀ ਕਲਾ ਥੀ, ਪਰਨ੍ਹ ਇਸ ਕਲਾ ਕੋ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੌਂ ਲਾਨੇ ਕਾ ਸਾਧਨ ਤਥਕੇ ਛੀਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਥਾ। ਵਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਪਰ ਅਪਨਾ ਆਧਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਨੇ ਦੇ ਪਹਲੇ ਹੀ ਅਨ੍ਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਥਾ। ਇਸਲਿਏ ਤਥਕੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਨੇ ਕੀ ਕਲਾ ਤਥਕੇ ਅੰਦਰ ਵਿਵਰਾਂ ਵੀ ਪਦੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਵਿ ਇਸ ਬਾਤ ਕੋ ਲਜ਼ਾਪੂਰਣ, ਅਪਰਾਧਪੂਰਣ ਤਥਾ 'ਮੂਤ੍ਯ-ਸਮਝਤਾ' ਸਮਝਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤਥਕੇ ਗੁਣ ਕਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨ ਕਿਯਾ ਜਾਏ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਤਥਕੇ ਦਿਯਾ ਹੈ। ਮਿਲਟਨ ਅਪਨੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਕਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹਤਾ ਥਾ। ਵਹ ਈਸ਼ਵਰ ਕੋ ਇਸਕਾ ਪੂਰਾ ਬਾਹਰ ਦੇਨਾ ਚਾਹਤਾ ਥਾ। ਤਥਕੇ ਆਤਮਾ ਇਸ ਬਾਤ ਕੇ ਲਿਏ ਤੱਤ ਰਹੀ ਥੀ ਕਿ ਅਪਨੇ ਕਾਵਿ ਗੁਣਾਂ ਕਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਅਪਨੇ ਸ਼ਵਾਮੀ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ, ਪਰਨ੍ਹ ਅਪਨੇ ਅਨ੍ਧੇਪਨ ਕੇ ਕਾਰਣ ਵਹ ਅਕ ਐਸਾ ਕਰਨੇ ਮੌਂ ਅਸਮਰਥ ਥਾ। ਤਥਕੇ ਇਸ ਬਾਤ ਕਾ ਭਯ ਥਾ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਤਥਕੇ ਅਪਨੀ ਕਲਾ ਕੋ ਵਿਵਰਾਂ ਪਦਾ ਰਖਨੇ ਕੇ ਕਾਰਣ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਗਾ।

ਯਹਾਂ ਬਾਈਬਲ ਮੌਂ ਦੀ ਗਈ ਏਕ ਕਹਾਨੀ ਕੀ ਤਰਫ ਭੀ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਨੀ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਏਕ ਸ਼ਵਾਮੀ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਨੇ ਦੇ ਪਹਲੇ ਅਪਨੇ ਤੀਨ ਸੇਵਕਾਂ ਕੋ 5, 2 ਤਥਾ 1 ਟੇਲੈਨਟ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਕੇ) ਦਿੱਤੇ। ਜਬ ਵਹ ਲੌਟ ਕਰ ਘਰ ਆਯਾ ਤੋਂ ਤਥਕੇ ਦੇਖਾ ਕਿ ਪਹਲੇ ਦੋ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਅਪਨੇ ਪੈਸੇ ਕੋ ਵਾਪਾਰ ਮੌਂ ਲਗਾ ਕੇ ਇਸੇ ਦੁਗੁਨਾ ਕਰ ਲਿਆ ਥਾ ਜਬ ਕਿ ਤੀਸਰੇ ਨੇ ਇਸੇ ਜ਼ਮੀਨ ਕੇ ਨੀਚੇ ਢੱਬਾ ਕਰ ਛਿਪਾ ਰਖਾ ਥਾ ਤਾਕਿ ਯਹ ਕਹੀਂ ਖੋ ਨ ਜਾਏ। ਇਸ ਤੀਸਰੇ ਸੇਵਕ ਕੋ ਸ਼ਵਾਮੀ ਦੇ ਢਾਂਟ ਖਾਨੀ ਪਦੀ।

(Lines 7—14)

'Doth God exact day-labour, light deni'd ?'

I fondly ask : but Patience, to prevent

That murmur, soon replies : 'God doth not need

Either man's work, or His own gifts, who best

Bear His mild yoke, they serve Him best : His state

Is kingly. Thousands at his bidding speed,

And post o'er land and ocean without rest :

They also serve who only stand and wait.'

Word-meanings :

1. doth—does ; 2. exact—ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਬਲਪੂਰਵਕ ਮੰਗ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੀ ਚੀਜ਼ ਕੀ ਬਲਪੂਰਕ ਮਾਂਗ ਕਰਨਾ; 3. day labour—ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਮਿਹਨਤ, ਦਿਨ ਭਰ ਦਾ ਪਰਿਸ਼੍ਰਮ; 4. deni'd—ਵਾਂਗ ਰੱਖਿਆ, ਵੱਚਿਤ ਰਖਾ; 5. fondly—ਮੂਰਖਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗ, ਮੂਰਖਾਂ ਕੀ ਭਾਂਤਿ; 6. Patience—ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਅਨੱਤਰਾਤਮਾ ਕੀ ਆਵਾਜ਼; 7. murmur—ਸ਼ਿਕਾਇਤ, ਅੰਤੋਖ, ਬੜਬੜਾਹਟ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ, ਅਸਨ੍ਤੋ਷, ਬਡਬੜਾਹਟ; 8. His mild yoke—ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ

ਪੰਜਾਲੀ, ਅਰਥਾਤ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼, ਈਸ਼ਵਰ ਕਾ ਹਲਕਾ ਸਾ ਜੁਆ, ਅਰਥਾਤ ਈਸ਼ਵਰ ਕੀ ਝੱਚਾ ਯਾ ਆਦੇਸ਼; 9. pidding—ਇਸ਼ਾਰਾ, ਸੰਕੇਤ, ਇਸ਼ਾਰਾ, ਸੰਕੇਤ; 10. post—ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਜਾਣਾ, ਭਾਗਤੇ ਹੁਏ ਜਾਨਾ।

Analysis :

A very meaningful question arises in the poet's mind. He asks whether God could be so unjust as to demand labour from a person when the means of doing that labour had been taken away from him. God had given Milton the poetic gift. But the light, by which this gift could be used, had been taken away from him. Could God, in such a case, expect any great poetry from him?

The poet is troubled by such doubts. But an inner voice restores his peace. The poet personifies it as Patience.

This inner voice explains to the poet the whole relationship between God and man. It tells the poet that God does not need man's work. Nor does God demand from man an account of His own gifts. Those who bow down to God's will humbly are His best servants. Willing submission to the decree of God is His best service. God is like the King of kings. He has numberless angels at His command. These angels go over land and sea without rest. They carry out the directions of God most speedily.

Milton learns the lesson of patience, devotion and submission to God. The inner voice tells him, 'Who best bear His mild yoke, they serve Him best.' He comes to the conclusion that 'they also serve who only stand and wait.' God does not demand from man anything in return for His gifts. The best service of God is to put up with His will cheerfully. Man should not grumble over his lot. He should remain cheerful in whatever situation God places him. Such thoughts fill the poet's heart with peace. No doubt he can't serve God actively due to his blindness, but he can also serve Him by bearing His yoke (ie His will) patiently.

ਕਵੀ ਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਈਸ਼ਵਰ ਇੰਨਾ ਅਨਿਆਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਖੋਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਮਿਲਟਨ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤੋਹਫੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਲ੍ਹੇ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੀ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਾਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਕਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੇਚੈਨ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ Patience ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਵੀ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਾਲੇ ਪੂਰਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਂ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੋਹਫਿਆਂ ਦਾ ਬਿਉਗਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਝੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਸਦੇ ਸਰਬੋਤਮ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਝੁਕਣਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸੇਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਤਾਂ ਗਜ਼ਆਂ ਦੇ ਵੀ ਰਾਜਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਲਈ ਅਣਗਿਣਤ ਦੇਵਦੂਤ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਵਦੂਤ ਬਿਨਾਂ ਆਗਾਮ ਕੀਤੇ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਗਰ 'ਤੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਿਲਟਰ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਭਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪਾਠ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਜੇ ਲੋਕ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹੀ ਉਸਦੇ ਉੱਤਮ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।' ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰਫ ਖੜ੍ਹੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।' ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਤੋਹਫਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਸੇਵਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਬੜਬੜਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਹਰੇਕ ਗਾਲਤ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸਨੂੰ ਰੱਖੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁੱਪਲ ਕਾਰਨ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਕਿਆ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਪਰ ਉਹ ਉਸਦੀ ਪੰਜਾਲੀ (ਅਰਥਾਤ ਇੱਛਾ) ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

कवि के मन में एक बहुत उपयुक्त प्रश्न पैदा हो उठता है। वह पूछता है कि क्या ईश्वर इतना अन्यायी हो सकता है कि वह किसी व्यक्ति से परिश्रम की मांग करे जब कि उससे परिश्रम करने का साधन ही छीन लिया गया हो। ईश्वर ने उसे कविता लिखने की कला दी थी। किन्तु वह ज्योति, जिसके द्वारा इस उपहार का प्रयोग किया जा सकता था, उससे छीन ली गई थी। ऐसी स्थिति में क्या ईश्वर उससे महान् काव्य की आशा कर सकता था ?

कवि इस प्रकार के सन्देहों के कारण बेचैन है किन्तु उसके अन्दर से आने वाली एक आवाज़ उसके मन में फिर से शान्ति ला देती है। कवि इस आवाज़ को Patience का नाम देता है।

वह अन्दरूनी आवाज़ कवि को ईश्वर तथा मनुष्य के बीच पूरा सम्बन्ध समझा देती है। यह कवि को बतला देती है कि ईश्वर को मनुष्य के कामों की आवश्यकता नहीं होती है। न ही ईश्वर मनुष्य से अपने द्वारा दिए गए उपहारों का व्योरा मांगता है। वे लोग, जो ईश्वर की इच्छा के सामने विनम्रता-पूर्वक झुक जाते हैं, उसके सर्वोत्तम सेवक होते हैं। परमात्मा की इच्छा के सामने सच्चे दिल से झुकना ही उसकी सबसे उत्तम सेवा होती है। ईश्वर तो राजाओं के भी राजा के समान होता है। उसकी आज्ञा-पालन के लिए असंख्य देवदूत हैं। ये देवदूत बिना आराम किए धरती तथा सागर पर घूमते रहते हैं। वे परमात्मा के आदेशों का पूरी गति से पालन करते हैं।

मिल्टन शान्ति, भक्ति-भावना तथा परमात्मा के सामने नत-मस्तक रहने का पाठ सीख लेता है। अन्दरूनी आवाज़ उसे यह बतला देती है कि 'जो लोग उसकी इच्छा को विनम्रता-पूर्वक स्वीकार कर लेते हैं वही उसके उत्तम सेवक होते हैं।' वह इस निष्कर्ष पर पहुंच जाता है कि 'वे लोग भी उसके सेवक होते हैं जो उसके आदेशों की प्रतीक्षा करते हुए केवल खड़े ही रहते हैं।' परमात्मा अपने उपहारों के बदले में मनुष्य से किसी चीज़ की मांग नहीं करता है। परमात्मा की सर्वोत्तम सेवा यही है कि उसकी इच्छा को प्रसन्नता-पूर्वक स्वीकार किया जाए। मनुष्य को अपने भाग्य पर बढ़बढ़ाना नहीं चाहिए। उसे प्रत्येक हालत में प्रसन्न रहना चाहिए जिसमें भी परमात्मा उसे रखे। इस प्रकार के विचार कवि के मन में शान्ति भर देते हैं। इसमें कोई सन्देह नहीं है कि वह अपने अन्धेपन के कारण ईश्वर की सक्रिय रूप से सेवा नहीं कर सकेगा किन्तु वह उसके जुए (अर्थात् उसकी इच्छा) को शान्तिपूर्वक स्वीकार करने से भी उसकी सेवा कर सकता है।

(IV)

EXAMINATION-STYLE QUESTIONS

TYPE—I

EXPLANATION OF IMPORTANT PASSAGES

Stanza 1

 When I consider how my light is spent
*Ere half my days, in this dark world and wide
 And that one talent, which is death to hide
 Lodged with me useless, though my soul more bent
 To serve therewith my Maker, and present
 My true account, lest He, returning, chide.*

Reference to the Context : These lines have been taken from Milton's sonnet, 'On His Blindness'. In it, the poet records his feelings at the loss of his eyesight.

Explanation : In these lines the poet laments that he has lost his eyesight even before half of his days are spent on this earth. The wide world has become dark for him. God has gifted him the talent of writing poetry, but now this talent can't be used. The poet considers it nothing short of death that his one talent will remain hidden. The poet says that he had always desired to make full use of his talent. He wanted to give a true account of it to God. His spirit yearned to serve his Maker through his poetic gift. But now he is unable to do so because of his blindness. He is afraid lest God should chide him for keeping His gift unused.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਸੋਗ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ ਜਦਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੱਧੇ ਦਿਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਾਰ ਉਸਦੇ ਲਈ ਹਨੇਰਮੀਂ ਹੋ

गिआ है। ईस्त्रवर ने उमर्नु काहि-रचना करन दी जोगता पूदान कर रँखी है, पर हुण इस तेहडे दी वरते नहीं बीड़ी जा सकदी है। कहीं इस्तर्नु मौंत तें घट गॉल नहीं समझदा है कि उमर्दा इक-मात्र तेहडा छिपिआ पिआ रहेगा। कहीं कर्हिंदा है कि उमर्ने हमेसा इह इँडा बीड़ी सी कि उह आपणे तेहडे दा पुरा पूजेग करेगा। उह ईस्त्रवर नुं इस्दा पुरा बिउरा देणा चाहुंदा सी। उमर्दी आउमा इस गॉल लई उज्जह रही सी कि उह आपणी काहि-सकडी दुआरा आपणे सिरजूहार दी मेवा करे। पर हुण उह आपणे अंद्रेपण कारन अजिहा करन विच असमरथ है। उमर्नु भैअ है कि किते ईस्त्रवर उम तें उमर्ने तेहडे नुं बिनां इसतेमाल बीडे रँखण दे कारण नाराज ना हो जावे।

इन पंक्तियों में कवि इस बात पर शोक व्यक्त करता है कि उसकी आंखों की रोशनी जाती रही है जबकि अभी उसने इस धरती पर अपने जीवन के आधे दिन भी नहीं गुजारे हैं। यह विशाल संसार उसके लिए अन्धकारपूर्ण बन गया है। ईश्वर ने उसे काव्य-रचना करने की योग्यता प्रदान कर रखी है किन्तु अब इस उपहार का प्रयोग नहीं किया जा सकता है। कवि इसे मृत्यु से कम बात नहीं समझता है कि उसका एकमात्र उपहार छिपा पड़ा रहेगा। कवि कहता है कि उसने सदा यह इच्छा रखी थी कि वह अपने उपहार का पूरा प्रयोग करेगा। वह ईश्वर को इसका पूरा ब्योरा देना चाहता था। उसकी आत्मा इस बात के लिए तड़प रही थी कि वह अपनी काव्य-शक्ति के द्वारा अपने रचयिता की सेवा करे। किन्तु अब वह अपने अन्धेपन के कारण ऐसा करने में असमर्थ है। उसे भय है कि कहीं ईश्वर उसे उसके उपहार को बिना इस्तेमाल किए रखने पर डांटने न लगे।

Stanza 2

 'Doth God exact day-labour, light deni'd ?'

I fondly ask : But Patience, to prevent
That murmur, soon replies; 'God doth not need
Either man's work, or His own gifts. Who best
Bear His mild yoke, they serve Him best.'

Reference to the Context : These lines have been taken from Milton's sonnet, 'On His Blindness'. In it, the poet records his feelings at the loss of his eyesight.

Explanation : God had gifted Milton with the talent of writing poetry. But now he had become blind. He could not use the gift given to him by God. He was afraid lest God should chide him for keeping this talent unused. A question arises in the poet's mind. He asks if God expected labour from a person when his very eyesight had been taken away from him. But soon an inner voice reassures the poet. It tells him that God does not need man's work or anything in return for His gifts. Those who bear with God's will humbly are His best servants.

ईस्त्रवर ने मिल्टन नुं काहि-रचना करन दी जोगता पूदान बीड़ी होई सी। पर हुण उह अंद्रा हो गिआ सी। उह ईस्त्रवर दुआरा दिँते गाए तेहडे दा पूजेग नहीं कर सकदा सी। उमर्नु डर सी कि किते ईस्त्रवर उम नाल इस तेहडे नुं पूजेग ना बीडे रँखण ते नाराज ना होवे। कहीं दे मन विच इक पूसन पैदा हुंदा है। उह पुँछदा है कि ईस्त्रवर किसे विअकडी तें मिहनत दी आम कर सकदा सी जदकि उमर्दीआं अँखां दी रोस्तनी ही उम तें खेह लई गाई होवे। पर छेती ही उमर्दी अंतर-आउमा दी इक आवाज उमर्नु उमली दिंदी है। इह उमर्नु दॱ्सदी है कि ईस्त्रवर नुं मनुँख दे कूम दी जां मनुँख नुं दिँते गाए तेहडिआं दे बदले किसे होर चीज दी ज़रुरत नहीं हुंदी है। अजिहे लेक नै ईस्त्रवर दी इँडा नुं निमरडा सहित सहीकार करदे हन उमर्ने मँसे मेवक हुंदे हन।

ईश्वर ने मिल्टन को काव्य-रचना करने की योग्यता प्रदान की हुई थी। किन्तु अब वह अन्धा हो गया था। वह ईश्वर द्वारा दिए गए उपहार का प्रयोग नहीं कर सकता था। उसे भय था कि कहीं ईश्वर उससे इस उपहार को बिना प्रयोग किए रखने पर नाराज न हो। कवि के मन में एक प्रश्न पैदा होता है। वह पूछता है कि क्या ईश्वर किसी व्यक्ति से परिश्रम की आशा कर सकता था जब कि उसकी आंखों की ज्योति ही उससे छीन ली गई हो। किन्तु शीघ्र ही उसकी अन्तरात्मा की एक आवाज उसे तसल्ली बन्धा देती है। यह उसे बतलाती है कि ईश्वर को मनुष्य के काम की अथवा मनुष्य को दिए गए उपहारों के बदले में किसी अन्य चीज की ज़रूरत नहीं होती है। ऐसे लोग, जो ईश्वर की इच्छा को विनम्रतापूर्वक स्वीकार कर लेते हैं, उसके सच्चे सेवक होते हैं।

Stanza 3

¶ 'God doth not need

Either man's work, or his own gifts, who best

Bear His mild yoke, they serve Him best. His state

Is kingly : thousands at His bidding speed,

And post o'er land and ocean without rest :

They also serve who only stand and wait.'

Reference to the Context : These lines have been taken from Milton's sonnet, 'On His Blindness'. In it, the poet records his feelings at the loss of his eyesight.

Explanation : Milton is troubled by the fear that God would be angry with him for keeping his talent unused. But an inner voice soon reassures him. It tells him that God does not demand from man anything in return for His gifts. God's state is like that of a king. He has numberless angels at His service. They carry out His commands most speedily. The inner voice tells Milton that those who bear with God's will humbly are His best servants. They also serve who only stand and wait for their turn. The best service of God is to bow to His will cheerfully.

ਮਿਲਟਨ ਇਸ ਡਰ ਤੋਂ ਪਰੋਸਾਨ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਤੋਹਫੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤੱਸਲੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੇ ਤੋਹਫਿਆਂ ਬਦਲੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਕ ਰਾਜਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਿਲਟਨ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੇਕ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸਦੇ ਸਰਬੋਤਮ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅੱਤੇ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸੇਵਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਮਿਲਟਨ ਇਸ ਭਾਵ ਸੇ ਪਰੋਸਾਨ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸਦੇ ਅਪਨੇ ਉਪਹਾਰ ਕੋ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਏ ਰਖਨੇ ਪਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਗਾ। ਕਿਨ੍ਤੁ ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਕੀ ਏਕ ਆਵਾਜ਼ ਉਸੇ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਤਸਲੀ ਬਨਥਾ ਦੇਤੀ ਹੈ। ਯਹ ਉਸੇ ਬਤਲਾਤੀ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਅਪਨੇ ਉਪਹਾਰਾਂ ਕੇ ਬਦਲੇ ਮੁਨੁਘ ਸੇ ਕਿਸੀ ਚੀਜ਼ ਕੀ ਮਾਂਗ ਨਹੀਂ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਏਕ ਰਾਜਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਉਸਕੀ ਸੇਵਾ ਮੌਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੇ ਅਤ੍ਯਨਤ ਤੇਜ਼ੀ ਕੇ ਸਾਥ ਉਸਕੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਤੇ ਹਨ। ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਿਲਟਨ ਕੋ ਬਤਲਾਤੀ ਹੈ ਕਿ ਏਸੇ ਲੋਗ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਕੀ ਇੱਛਾ ਕੋ ਵਿਨਿਗ੍ਰਹਿਤ ਸਹਨ ਕਰਤੇ ਹਨ, ਉਸਕੇ ਸਰਵੋਤਮ ਸੇਵਕ ਹੋਤੇ ਹਨ। ਜੋ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅੱਤੇ ਅਪਨੀ ਬਾਰੀ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾ ਕਰਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੇ ਭੀ ਉਸਕੇ ਸੇਵਕ ਹੋਤੇ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਕੀ ਸਾਰੇ ਉਤਸ ਸੇਵਕ ਯਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਕੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਸਾਮਨੇ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।

TYPE-II

SHORT-ANSWER TYPE QUESTIONS

Q.1. **¶ Explain :** 'how my light is spent / Ere half my days.'

Ans. Milton lost his eyesight when he was only 44 years old. He feels very sad about it. God had given him the gift of writing poetry. But now he can't use this talent because of his blindness. This thing disturbs the poet.

Q.2. Why does the poet feel unhappy at the loss of his eyesight ?

Ans. The poet has lost his eyesight even before he has spent half of his days on this earth. God had given him the talent of writing poetry. But now having gone blind, he won't be able to make use of this talent. He fears that God will chide him for keeping his talent unused. That is why he is feeling unhappy.

Q.3. How had the poet wasted his talent ?

Ans. God had given the poet the talent of writing poetry. But now he has become blind. He won't be able to write poetry. Thus his talent will remain unused. And up till now also, he has not produced any great poetic work. That is why the poet says that he has wasted his talent.

Q.4. Why is the poet afraid of God ?

Ans. God had given the poet the talent of writing poetry. But now the poet has gone blind. He won't be able to use the talent given to him by God. And up till now also, he has not produced any great poetic work. The poet is afraid that God will chide him for keeping His talent unused.

Q.5. What brings solace to the poet ?

Ans. An inner voice brings solace to the poet. It tells the poet that God does not need man's work. He doesn't need an account of His gifts also. He has numberless angels to carry out his orders. They also serve who only stand and wait. God's best servants are those who bow to His will most humbly. Such thoughts bring solace to the poet.

Q.6. What kind of talent does the poem speak of ?

Ans. The poem speaks of Milton's poetic talent. But it has reference to a Biblical story also. Talent was a unit of currency in ancient times. Once a master was going abroad. He gave his three servants 5, 2 and 1 talents. The first two servants doubled their amount by investing it in business. But the third one kept his one talent hidden underground because he feared he would lose it. This servant was chided by the master.

Q.7. How is that 'one talent' death to hide ?

Ans. God gave Milton the poetic talent. But now his blindness has disabled him to use this talent. The gift given to him by God will now remain unused in him. Milton regards it nothing short of spiritual death. Only death should have taken away this talent from him. But now his blindness will keep it unused and hidden. So the poet thinks he has died spiritually already.

Q.8. After reading '*On His Blindness*' what is your estimate of Milton as a man ?

Ans. Milton was deeply religious. He wanted to use his poetic talent in the service of his Maker. But he became blind very early in his life. He feels deeply disturbed that he won't be able to use the talent given to him by God. But then he decides to bow to God's will most humbly.

Q.9. Milton's poem '*On His Blindness*' begins on a note of sadness but ends in quietude. How do you account for it ?

Ans. Milton was feeling troubled over his blindness. He feared that God would chide him for keeping his talent unused. But soon the poet's inner voice reassures him. It tells the poet that God does not need man's work. Nor does God demand from man any account of His own gifts. Those who bow down to God's will humbly are His best servants. Willing submission to the will of God is His best service.

Q.10. Explain : They also serve who only stand and wait.

Ans. God is like a great King. He has numberless angels at His service. These angels are ever ready to carry out His commands. Thus God has no dearth of servants. Man should only remember that they also serve who only stand and wait. In other words, the best service of God is to bow to His will patiently and humbly.

Q.11. Is God in need of man's services ? Explain in the light of Milton's poem, '*On His Blindness*'.

Ans. God is like a great king. He has numberless angels at His command. These angels speed over land and sea without rest. They carry out His commands most speedily. Thus God has no dearth of servants. He has no need for man's work. Bearing with God's will humbly and patiently is His best service.

Q.12. Why does Milton feel guilty in his poem '*On His Blindness*' ? How does he overcome his feeling of guilt ?

Ans. God had given Milton the talent of writing poetry. But now Milton has become blind. He can't use the talent given to him by God. It fills him with a feeling of guilt. He feels that God would chide him for keeping his talent unused. And this feeling disturbs him deeply. An inner voice tells the poet that God doesn't need man's work. Nor does He need an account of His gifts. Man's best service to God is to bow to His will most humbly.

Q.13. What does Milton murmur about in his sonnet, '*On His Blindness*' ?

(Or) Which question troubles the poet's mind ? (Jan. 2022)

Ans. God had given Milton the talent of writing poetry. But he had become blind. So his talent of writing poetry was lying useless in him. He is afraid that God would chide him for keeping his talent unused. But could God be so unjust as to demand labour from a person when the very means of doing that labour had been taken away from him ? Could God, in such a case, expect any true labour from the poet ? This question troubles the poet's mind and this is what the poet murmurs about.

Q.14. Discuss the advice given by Patience to the poet Milton.

(Or) Explain : '*Who best/Bear His mild yoke, they serve Him Best.*'

(Or) How does Patience reply to the speaker's question in '*On His Blindness*' ?

(Dec. 2022)

Ans. An inner voice or Patience explains to the poet the whole relationship between God and man. It tells the poet that God does not need man's work. Those who bow to God's will humbly are His best servants. Thus Patience teaches Milton the lesson of submission to God's will. It tells the poet, "*Who best bear His mild yoke, they serve Him best.*" The poet comes to realise that "*they also serve who only stand and wait.*" God does not demand from man anything in return for His gifts. The best service of God is to put up with His will cheerfully.

Q.15. Give the central idea of the poem, "*On His Blindness*".

(Or) Discuss the following line of Milton's sonnet, '*On His Blindness*' :

"They also serve who only stand and wait."

Ans. Says Milton at the end of his sonnet : "*They also serve who only stand and wait.*" This line is the key-note of his poem. It teaches the value of patience in man's life. Man should not grumble over his lot. He should remain cheerful in whatever situation God places him. The best service of God is to put up with His will cheerfully. God does not need man's work. Nor does He demand from man any account of His own gifts. Willing submission to the decree of God is man's best service to his Maker.

Q.16. What is the 'mild yoke' referred to in Milton's sonnet, '*On His Blindness*' ?

Ans. In common language, 'Yoke' means a kind of wooden cross-piece. It is placed across the necks of oxen pulling a cart, plough, etc. But the word has been used figuratively

by Milton in his sonnet. Here it means command, dominance or the burden of duty. The poet says in his sonnet, that "Who best bear His mild yoke, they serve Him best." It means that God places his mild yoke of duty on all men. We should not try to shake off this yoke.

TYPE—III

ESSAY-TYPE QUESTIONS

Q.1. Sum up the argument of the poem 'On His Blindness'.

(Or) Why does Milton feel guilty in his poem 'On His Blindness'? How does he overcome his feeling of guilt?

(Or) Trace the development of thought in the poem 'On His Blindness'.

(Or) Give in detail the sum and substance of the poem 'On His Blindness'.

(Or) Give in brief the summary of the poem 'On His Blindness'.

Ans. Milton lost his eyesight when he was forty-four years old. The wide world became dark for him. In his sonnet, 'On His Blindness', Milton reviews his fate as a poet. He says that God had gifted him one talent. It was the talent of writing poetry. But he had become blind even before he had spent half his life on this earth. His poetic talent was now lying useless in him. It fills him with a feeling of guilt. He fears that God would chide him for keeping His talent unused. And this feeling disturbs him deeply.

Then he asks himself, "Could God expect him to write poetry when his eyesight had been taken away from him?" It was God who gave him the poetic talent. And it was God who took away his eyesight.

But soon an inner voice reassures the poet. It explains to the poet the whole relationship between God and man. It tells the poet that God does not need man's work. Nor does God demand from man any account of His own gifts. Those who patiently bear God's mild yoke are His true servants. Willing submission to the will of God is His best service. God is like the King of kings. He has numberless angels at His command. These angels go over land and sea without rest. They carry out God's commands most speedily.

Thus Milton learns the lesson of patience. He comes to realise that 'they also serve who only stand and wait'. God does not demand from man anything in return for His gifts. The best service of God is to put up with His will cheerfully.

ਊੜਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ—ਜਦੋਂ ਮਿਲਟਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਲਈ ਕਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। "ਆਨ ਹਿਜ ਬਲਾਈਨਡਨੈਸ" ਨਾਮਕ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਟਨ ਕਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਗੁਣ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਗੁਣ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਅੱਧਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਣ ਹੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਬੇਕਾਰ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿ ਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਗੁਣ ਨੂੰ ਬੇਕਾਰ ਪਿਆ ਰਖਣ ਕਾਰਨ ਨਗਜ਼ ਹੋਏਗਾ। ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਫੇਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁਛਦਾ ਹੈ। "ਕੀ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਦ ਕੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਉਸ ਤੋਂ ਲੈ ਲਈ ਗਈ ਸੀ?" ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਵਿ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਲੈ ਲਈ।

ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਵਿ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਵਿ ਨੂੰ ਮਨੁਖ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿ ਨੂੰ ਦਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮਨੁਖ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ

ਈਸ਼ਵਰ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਉਪਹਾਰਾਂ ਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਹਿਸਾਬ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਸਦੇ ਸੱਚੇ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਨਾਤਾਪੂਰਵਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਸੇਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਰਾਜਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਰਾਜਾ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਾਸਤੇ ਅੰਖ ਫਰਿਸਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬਿਨੁਂ ਆਰਾਮ ਕੀਤੇ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤੌਰੀਂ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਟਨ ਸੰਤੋਸ਼ ਦਾ ਪਾਠ ਸਿਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਮਹਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਹਨ।” ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁਖ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਉਪਹਾਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਸੇਵਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

उत्तर का हिन्दी अनुवाद—जब मिल्टन की आयु 44 वर्ष की थी तो उसकी आंखों की रोशनी चली गई। विशाल संसार उसके लिए अन्धकारमय हो गया। 'ऑन् हिज्ज बलाईंडनेस' नामक अपनी कविता में मिल्टन कवि के रूप में अपने भाग्य पर पुनर्विचार करता है। वह कहता है कि ईश्वर ने उसे एक गुण दिया था। यह कविता लिखने का गुण था। किन्तु वह इस धरती पर अपना आधा जीवन बिताने से पहले ही अन्धा हो गया था। उसका काव्य-रचना करने का गुण अब उसमें बेकार पड़ा हुआ था। इससे वह दोष की एक भावना से भर जाता है। कवि को भय है कि परमात्मा उससे उसके द्वारा दी गई प्रतिभा को व्यर्थ पड़ा रखने के कारण नाराज होगा। तथा यह भावना उसे बहुत विचलित करती है।

फिर वह स्वयम् से पूछता है, “क्या ईश्वर उससे काव्य रचना की आशा कर सकता था जबकि उसकी आँखों की दृष्टि उससे ले ली गई थी ?” यह ईश्वर था जिसने उसे काव्य-रचना की प्रतिभा प्रदान की थी। तथा वह ईश्वर ही था जिसने उसकी आँखों की दृष्टि ले ली।

किन्तु शीघ्र ही एक अन्दरूनी आवाज कवि को तसल्ली बन्धा देती है। यह कवि को मनुष्य तथा परमात्मा के बीच का पूरा सम्बन्ध समझा देती है। यह कवि को बतलाती है कि परमात्मा को मनुष्य के काम की आवश्यकता नहीं होती है। न ही परमात्मा अपने द्वारा द्विए गए उपहारों का मनुष्य से कोई हिसाब मांगता है। वे लोग, जो ईश्वर के हल्के से जूए को शान्तिपूर्वक धारण करते हैं, उसके सच्चे सेवक होते हैं। परमात्मा के निर्णय को प्रसन्नतापूर्वक स्वीकार करना ही उसकी सर्वोत्तम सेवा होती है। परमात्मा तो राजाओं के भी राजा की भाँति होता है। उसके आदेशों का पालन करने के लिए असंख्य फ़रिश्ते होते हैं। ये फ़रिश्ते धरती तथा समुद्र पर बिना आराम किए घूमते रहते हैं। वे परमात्मा के आदेशों का अति तीव्र गति के साथ पालन करते हैं।

इस प्रकार मिल्टन सन्तोष का पाठ सीख लेता है। वह यह महसूस करने लगता है कि, “वे लोग भी ईश्वर की सेवा करते हैं जो केवल खड़े रहते हैं तथा प्रतीक्षा करते रहते हैं।” परमात्मा मनुष्य से अपने उपहारों के बदले में किसी चीज़ की मांग नहीं करता है। परमात्मा की सर्वोत्तम सेवा यही है कि उसकी इच्छा को प्रसन्नतापूर्वक स्वीकार किया जाए।

Q.2. Comment on the two different moods of the poet as revealed by the sonnet

Ans. In the beginning of the poem, the poet is in a sad and unhappy mood. He has lost his eyesight even before his mid-age. Now he feels himself unable to write any great poetry. Milton says that God had given him the talent of writing poetry. But now he has become blind. He feels troubled to think that now he can make no use of God's gift. He considers it a shame, a crime and 'death' to make no use of the talent given to him by God.

Milton wanted to make full use of his poetic talent. He wanted to give a true account of it to God. His spirit yearned to serve his Maker through his poetic gift. But now he is unable to do so because of his blindness. He is afraid that God would chide him for keeping His talent unused. But then a question arises in his mind. Could God be so unjust as to demand active labour from a person when the very means of doing that labour had been taken away from him ?

At this stage, a voice comes from within the poet. The poet gives it the name of Patience. It reassures the poet and removes all his doubts. It tells the poet that God does not need man's work. Nor does God demand from man any account of His own gifts. Those who how

down to God's will humbly are His best servants. Humble submission to the will of God is His best service. God is like a great King. He has numberless angels at His service. These angels are ever ready to carry out His commands. Thus God has no dearth of servants.

Man should only remember that they also serve who only stand and wait. Man should not grumble over his lot. He should remain cheerful in whatever situation God places him. Such thoughts fill the poet's heart with peace. No doubt he can't serve God actively due to his blindness, but he can also serve Him by bearing His yoke (ie His will) patiently. Thus the poet feels reassured at the end of the poem.

ਉੱਤਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ—ਕਹਿਤਾ ਦੇ ਸੁਰੂ ਵਿਚ ਕਵਿ ਇਕ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਨਾਖੂਸ਼ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਅੱਧੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣਿਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਵੱਡੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਸਮਰੱਥ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਲਟਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਵਿ—ਰਚਨਾ ਦਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਅਨ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਸ਼ਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਉਪਹਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਸਰਮਨਾਕ, ਅਪਰਾਧਪੂਰਣ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਗੁਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵਰਤੋਂ ਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਮਿਲਟਨ ਆਪਣੀ ਕਾਵ-ਕਲਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਲਈ ਤੁਝ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਨੇਪਨ ਕਰਕੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦੇਣ ਕਾਰਣ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਯਾਇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਧਕਤੀ ਤੋਂ ਕਿਰਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰੇ ਜਦਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਖੋਹ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕਵਿ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਆਂਦੀ ਹੈ। ਕਵਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸੰਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿ ਨੂੰ ਦਸ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿਤੇ ਗਏ ਉਪਹਾਰਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਨਿਮਰਤਾਪੂਰਵਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਸਾਮਣੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹੀ ਉਸਦੇ ਸੱਚੇ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾਪੂਰਵਕ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਸੇਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਾਜਾ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਨਗਿਣਤ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਕੋਲ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਸਿਰਫ ਖੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਬੜਬੜਾਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹਿਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਖਸ਼ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਖੇ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਵਿ ਦੇ ਮੰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਨੇਪਨ ਕਰਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਪਰ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਵਿ ਦਾ ਮੰਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

उत्तर का हिन्दी अनुवाद—कविता के आरम्भ में कवि एक उदास और अप्रसन्न मनोदशा में है। अपनी आधी आयु पूरी होने से पहले ही वह अपनी आंखों की रोशनी खो चुका है। अब वह स्वयं को कोई भी बड़ी काव्य-रचना करने में असमर्थ महसूस करता है। मिल्टन कहता है कि ईश्वर ने उसे काव्य-रचना का गुण प्रदान किया था। किन्तु अब वह अन्धा हो गया है। उसे यह सोच कर कष्ट महसूस होता है कि अब वह ईश्वर के उपहार का कोई इस्तेमाल नहीं कर सकता है। वह इसे लज्जापूर्ण, अपराधपूर्ण तथा 'मृत्यु-समान' समझता है कि उस गुण का कोई प्रयोग न किया जाए जो ईश्वर ने उसे दिया है।

मिल्टन अपनी काव्य-कला का पूरा प्रयोग करना चाहता था। वह ईश्वर को इसका पूरा व्योरा देना चाहता था। उसकी आत्मा इस बात के लिए तड़प रही थी कि अपने काव्य गुणों का प्रयोग करके अपने स्वामी की सेवा करे, किन्तु अब वह अपने अन्धेपन के कारण ऐसा करने में असमर्थ है। उसे भय है कि ईश्वर उससे उसके द्वारा दी गई प्रतिभा को बिना प्रयोग किए पड़ा रखने के कारण नाराज़ होगा। किन्तु फिर उसके मन में एक प्रश्न उठता है। क्या परमात्मा इतना अन्यायी हो सकता था कि वह किसी व्यक्ति से परिश्रम की मांग करे जबकि उससे परिश्रम करने का साधन ही छीन लिया गया हो ?

इस अवसर पर कवि के अन्दर से एक आवाज़ आती है। कवि इसे सन्तोष का नाम देता है। यह कवि को ढांडस बंधाती है और उसकी सभी शंकाएं दूर कर देती है। यह कवि को बतला देती है कि परमात्मा को मनुष्य के काम की ज़रूरत नहीं होती है। न ही परमात्मा मनुष्य से अपने द्वारा दिए गए उपहारों का हिसाब मांगता है। वे लोग जो विनम्रतापूर्वक परमात्मा की इच्छा के सामने सिर झुका देते हैं वही उसके सच्चे सेवक होते हैं। परमात्मा की इच्छा को विनम्रतापूर्वक स्वीकार करना ही उसकी सर्वोत्तम सेवा होती है। ईश्वर एक महान् राजा के समान है। उसकी सेवा में असंख्य फरिश्ते खड़े रहते हैं। ये फरिश्ते उसके आदेशों का पालन करने के लिए सदा तैयार रहते हैं। इस प्रकार ईश्वर के पास सेवकों की कोई कमी नहीं है।

मनुष्य को केवल इतना याद रखना चाहिए कि जो लोग केवल खड़े रहते हैं और प्रतीक्षा करते हैं, वे भी उस ईश्वर के सेवक होते हैं। मनुष्य को अपने भाग्य पर बढ़बढ़ाना नहीं चाहिए। उसे प्रत्येक हालत में प्रसन्न रहना चाहिए जिसमें भी परमात्मा उसे रखे। इस प्रकार के विचार कवि के मन में शान्ति भर देते हैं। इसमें कोई सन्देह नहीं है कि वह अपने अन्धेपन के कारण ईश्वर की सक्रिय रूप से सेवा नहीं कर सकेगा, किन्तु वह उसके जुए (अर्थात् उसकी इच्छा) को शान्तिपूर्वक स्वीकार करने से भी उसकी सेवा कर सकता है। इस प्रकार कविता के अन्त में कवि का मन शान्त हो जाता है।

Q.3. Write in your own words a brief summary of Milton's sonnet 'On His Blindness'.

(Or) Trace the sequence of thought in the poem 'On His Blindness'.

(Or) What is the main idea of Milton's sonnet 'On His Blindness'?

Ans. This poem is a sonnet (*a poem of 14 lines*). In it the poet Milton records his feelings at the loss of his eyesight. Milton became completely blind at the age of forty-four. He thought that now he won't be able to write poetry. He feared that his poetic talent would remain unused. In this sonnet, he questions the justness of God's ways in relation to the loss of his eyesight. But then an inner voice gives him a most satisfying answer.

In his sonnet, 'On His Blindness', he reviews his fate as a poet. He says that he has become blind even before half of his life is spent on this earth. The poet is caught in a web of doubts.

He thinks that God had gifted him the poetic talent. But the means of using this talent had been taken away from him. He could not write poetry now when he had become blind. His poetic talent was lying useless in him. He is afraid lest God should chide him for keeping his talent unused.

But soon an inner voice reassures the poet. It tells the poet that God does not need man's work. Nor does God demand from man any account of His own gifts. Those who bow humbly to God's will are His true servants. The best service of God is to put up with His will cheerfully.

ਉੱਤਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ—ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਸਾਨੇਟ ਹੈ। (ਚੌਥਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਾਨੇਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।) ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਮਿਲਟਨ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਗੁਆਚ ਜਾਣ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਲਟਨ 44 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਭੈਅ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸਦਾ ਕਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਗੁਣ ਬਿਨਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਹੋ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਸਾਨੇਟ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

'ਅਨ ਹਿਜ਼ ਬਲਾਈਡਨੈਸ' ਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਨੇਟ ਵਿਚ ਉਹ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੱਧੇ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਕੁੱਝ ਸੰਦੇਹਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਤੋਹਨਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦਕਿ ਉਹ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ-ਪਿਆ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਤੋਂ ਨਾਗਜ਼ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਵੀ ਨੂੰ ਤਮੱਲੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇਹਡਿਆ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬਿਉਰਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸਦੇ ਸੱਚੇ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸੇਵਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਤੁਤਰ ਕਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ—ਯਹ ਕਵਿਤਾ ਏਕ ਸੌਨੈਟ ਹੈ। (ਚੌਦਾਹ ਪੰਕਿਤਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਕੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਮੌਂ ਸੌਨੈਟ ਕਹਾ ਜਾਤਾ ਹੈ।) ਇਸਮੇਂ ਕਵਿ ਮਿਲਟਨ ਅਪਨੀ ਆਂਖਾਂ ਕੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਖੋ ਜਾਨੇ ਪਰ ਅਪਨੇ ਮਨ ਕੀ ਭਾਵਨਾਓਂ ਕੀ ਵਾਕਤ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਮਿਲਟਨ 44 ਵਰ්਷ ਕੀ ਆਧੂ ਮੌਂ ਪੂਰੀ ਤਰਹ ਸੇ ਅਨ੍ਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਮਝਾ ਕਿ ਅਬ ਵਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਨੇ ਕੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਉਸੇ ਭਯ ਹੋਨੇ ਲਗਾ ਕਿ ਅਬ ਉਸਕਾ ਕਵਿਤਾ ਕਰਨੇ ਕਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿਯਾ ਗਿਆ ਗੁਣ ਬਿਨਾ ਇਸ਼ਟੇਮਾਲ ਕਿਏ ਹੀ ਰਹ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਸੌਨੈਟ ਮੌਂ ਵਹ ਅਪਨੀ ਆਂਖਾਂ ਕੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਖੋ ਜਾਨੇ ਕੇ ਸਮੱਨਥ ਮੌਂ ਈਸ਼ਵਰ ਕੇ ਨਾਨਾ ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿਨ੍ਹ ਲਗਾਤਾ ਹੈ। ਕਿਨ੍ਤੁ ਫਿਰ ਉਸਕੇ ਮਨ ਸੇ ਏਕ ਆਵਾਜ਼ ਆਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸੇ ਏਕ ਅਤਿਵਾਤ ਸਨਾਤਨਿਕ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦੇਤੀ ਹੈ।

'਑ਨ ਹਿਜ਼ ਬਲਾਇਣਡਨੇਸ' ਨਾਮਕ ਅਪਨੇ ਸੌਨੈਟ ਮੌਂ ਵਹ ਕਵਿ ਕੇ ਰੂਪ ਮੌਂ ਅਪਨੇ ਭਾਗ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਵਹ ਕਹਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਪਰ ਅਪਨੇ ਜੀਵਨ ਕੇ ਆਧੇ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਹੋਨੇ ਸੇ ਪਹਲੇ ਹੀ ਅਨ੍ਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵਿ ਕੁਛ ਸੰਦੇਹਾਂ ਕੇ ਜਾਲ ਮੌਂ ਫੱਸ ਜਾਤਾ ਹੈ।

ਵਹ ਸੋਚਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਸੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਕਾ ਉਪਹਾਰ ਦਿਯਾ ਥਾ। ਪਰਨ੍ਤੁ ਇਸ ਕਲਾ ਕੋ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨੇ ਕਾ ਸਾਧਨ ਉਸਦੇ ਛੀਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਥਾ। ਅਬ ਜਬਕਿ ਵਹ ਅਨ੍ਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਥਾ ਵਹ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤਾ ਥਾ। ਉਸਕੇ ਕਾਵਿ-ਗੁਣ ਉਸਕੇ ਅੰਦਰ ਬੇਕਾਰ ਪੱਧੇ ਹੁੰਏ ਥੇ। ਉਸੇ ਇਸ ਬਾਤ ਕਾ ਭਯ ਹੈ ਕਿ ਕਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਪਨੀ ਕਲਾ ਕੋ ਬੇਕਾਰ ਪੱਧਾ ਰਖਨੇ ਕੇ ਕਾਰਣ ਉਸੇ ਨ ਢੱਟੇ।

ਕਿਨ੍ਤੁ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਏਕ ਅਨਦਰੂਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਵਿ ਕੋ ਤਸਲਲੀ ਬਨਥਾ ਦੇਤੀ ਹੈ। ਯਹ ਕਵਿ ਕੋ ਬਤਲਾਤੀ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਕੋ ਮਨੁੱਥ ਕੇ ਕਾਮ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਨ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਅਪਨੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿਏ ਗਏ ਉਪਹਾਰਾਂ ਕਾ ਮਨੁੱਥ ਸੇ ਕੋਈ ਬਾਂਸ ਮਾਂਗਤਾ ਹੈ। ਕੇ ਲੋਗ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਕੀ ਇੱਛਾ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਵਿਨਾਸਤਾਪੂਰਵਕ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦੇਤੇ ਹੈਂ, ਉਸਕੇ ਸੱਚੇ ਸੇਵਕ ਹੋਤੇ ਹੈਂ। ਈਸ਼ਵਰ ਕੀ ਸਵੋਤਤਮ ਸੇਵਾ ਯਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਕੀ ਇੱਛਾ ਕੋ ਪ੍ਰਸਨਨਤਾਪੂਰਕ ਸਹਨ ਕਿਯਾ ਜਾਏ।

Q.4. How does the poet justify the ways of God to man in the sonnet 'On His Blindness'?

Ans. In the beginning of the poem, the poet is in a troubled state of mind. God had given him the talent of writing poetry. The poet had decided to use this talent in the service of God. He wanted to write religious poetry. But now the poet has become blind. He can no longer write any great poetry. He fears that God would chide him for keeping His gift unused.

A troubling question arises in his mind. 'Doth God exact day-labour, light denied?' the poet asks himself. God had taken away the poet's eyesight. Could He now exact from him any great poetry? Such thoughts trouble the poet very much. He asks whether God could be so unjust as to demand labour from a person when the means of doing that labour had been taken away from him. God had given Milton the poetic gift. But the light, by which this gift could be used, had been taken away from him. Could God, in such a case, expect any great poetry from him? The poet is troubled by such doubts.

But soon an inner voice reassures the poet. The poet calls it 'Patience'. It tells the poet that God can never be unjust. God's ways are always just. He can never be unjust to His men. God does not need man's work. Nor does God demand from man any account of His own gifts. Those who bow to God's will humbly are His best servants. Willing submission to the decree of God is His best service. Thus 'Patience' teaches Milton the lesson of submission to God's will. It tells the poet, "Who best bear His mild yoke, they serve Him best."

Milton learns the lesson of patience, devotion and submission to God. He comes to the conclusion that man should not grumble over his lot. He should remain cheerful in whatever situation God places him. Such thoughts fill the poet's heart with peace. No doubt he can't serve God actively due to his blindness, but he can also serve Him by bearing His yoke (ie His will) patiently.

The poet comes to realise that "they also serve who only stand and wait". God does not demand from man anything in return for His gifts. God's best service is to put up with His will cheerfully.

ਉੱਤਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ—ਕਹਿਤਾ ਤੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕਹਿ ਇਕ ਪੀੜਿਤ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਹਿ ਨੇ ਇਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਕਹਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਕਹਿ ਅੰਨਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਕਾਹਿ-ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਉਪਹਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨ ਕਰਨ ਤੇ ਡਾਂਟੇਗਾ।

ਕਵਿ ਦੇ ਮੰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ। ‘‘ਕੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦਿਨ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ (ਅਰਥਾਤ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਦੀ) ਮੰਗ ਕਰੇਗਾ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ? ’’ ਕਵਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਕਵਿ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਖੋ ਲਈ ਸੀ। ਕੀ ਹੁਣ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਵਿ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪੁਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਈਸ਼ਵਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨਿਯਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਕਿਰਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰੇ ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਖੋ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਏ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਜੋਤ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਉਪਹਾਰ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਖੋ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੀ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਕਵਿ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਹਾਂ ਕਾਰਣ ਬੇਚੈਨ ਹੈ।

ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਵਿ ਦੇ ਮੰਨ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਵਿ ਇਸ ਨੂੰ ‘Patience’ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨਿਯਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਢੰਗ ਸਦਾ ਨਿਆਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਦੀ ਅਨਿਆਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮਨੁਖ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਂ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਮਨੁਖ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿਤੇ ਗਏ ਉਪਹਾਰਾਂ ਦਾ ਬਿਉਗ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਨਿਮਰਤਾਪੂਰਵਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਸਾਮਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹੀ ਉਸਦੇ ਸੱਚੇ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾਪੂਰਵਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਸੇਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘Patience’ ਮਿਲਟਨ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਿਮਰਤਾਪੂਰਵਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪਾਠ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਵਿ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਜੋ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾਪੂਰਵਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸਰਬੋਤਮ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।’

ਮਿਲਟਨ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨਤਮਸਤਕ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪਾਠ ਸਿਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਬੜਬੜਾਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹਿਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਖੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਵਿ ਦੇ ਮੰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਨੇਪਨ ਕਰਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਪਰ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪਰਵਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਿਵਿ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘‘ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਹਨ।’’ ਈਸ਼ਵਰ ਮਨੁਖ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਉਪਹਾਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਬ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਸੇਵਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਖਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

उत्तर का हिन्दी अनुवाद—कविता के आरम्भ में कवि एक पीड़ित मानसिक स्थिति में है। ईश्वर ने उसे काव्य-रचना का गुण प्रदान किया था। कवि ने इस गुण को ईश्वर की सेवा में इस्तेमाल करने का निश्चय किया हुआ था। वह धार्मिक कविताएं लिखना चाहता था। किन्तु अब कवि अस्था हो गया है। अब वह कोई महान् काव्य-रचना नहीं कर सकता है। उसे भय है कि ईश्वर उसे उसके उपहार का कोई इस्तेमाल न करने पर डाँटेगा।

कवि के मन में एक परेशान करने वाला प्रश्न पैदा हो उठता है। “क्या ईश्वर दिन के काम की (अर्थात् रोशनी में किए जा सकने वाले काम की) मांग करेगा जबकि वह रोशनी से ही वंचित कर दिया गया है ?” कवि स्वयं से पूछता है कि ईश्वर ने कवि से आंखों की रोशनी छीन ली थी। क्या अब वह उससे किसी महान् काव्य-रचना की मांग कर सकता था ? इस तरह के विचार कवि को बहुत परेशान करते हैं। वह पूछता है कि क्या ईश्वर इतना अन्यायी हो सकता है कि वह किसी व्यक्ति से परिश्रम की मांग करे जब कि उससे परिश्रम करने का साधन ही छीन लिया गया हो। ईश्वर ने उसे कविता लिखने की कला दी थी। किन्तु वह ज्योति, जिसके द्वारा इस उपहार का प्रयोग किया जा सकता था, उससे छीन ली गई थी। ऐसी स्थिति में क्या ईश्वर उससे महान् काव्य की आशा कर सकता था ? कवि इस प्रकार के सन्देहों के कारण बेचैन है।

किन्तु शीघ्र ही एक अन्दरूनी आवाज कवि को सान्त्वना पहुंचा देती है। कवि इसे 'Patience' का नाम देता है। यह कवि से कहती है कि ईश्वर कभी अन्यायपूर्ण नहीं हो सकता। ईश्वर के ढंग सदा न्यायपूर्ण होते हैं। वह अपने आदमियों के

प्रति कभी अन्यायपूर्ण नहीं हो सकता। ईश्वर को मनुष्य के काम की ज़खरत नहीं होती है। न ही ईश्वर मनुष्य से अपने द्वारा दिए गए उपहारों का ब्योरा मांगता है। वे लोग जो विनम्रतापूर्वक ईश्वर की इच्छा के सामने सिर झुका देते हैं वही उसके सच्चे सेवक होते हैं। ईश्वर के निर्णय को विनम्रतापूर्वक स्वीकार करना ही उसकी सर्वोत्तम सेवा होती है। इस प्रकार 'Patience' मिल्टन को ईश्वर की इच्छा विनम्रतापूर्वक स्वीकार करने का पाठ सिखलाती है। यह कवि से कहती है कि "जो लोग उसके आदेश को विनम्रता-पूर्वक स्वीकार करते हैं वही उसके सर्वोत्तम सेवक होते हैं!"

मिल्टन शान्ति, भक्ति-भावना तथा परमात्मा के सामने नत-मस्तक रहने का पाठ सीख लेता है। वह इस निष्कर्ष पर पहुंच जाता है कि मनुष्य को अपने भाग्य पर बड़बड़ाना नहीं चाहिए। उसे प्रत्येक हालत में प्रसन्न रहना चाहिए जिसमें भी परमात्मा उसे रखे। इस प्रकार के विचार कवि के मन में शान्ति भर देते हैं। इसमें कोई सन्देह नहीं है कि वह अपने अथेपन के कारण ईश्वर की सक्रिय रूप से सेवा नहीं कर सकेगा किन्तु वह उसके जुए (अर्थात् उसकी इच्छा) को शान्तिपूर्वक स्वीकार करने से भी उसकी सेवा कर सकता है।

कवि यह बात महसूस कर लेता है कि "वे लोग भी ईश्वर की सेवा करते हैं जो केवल खड़े रहते हैं तथा उसके आदेशों की प्रतीक्षा करते रहते हैं"। ईश्वर मनुष्य से अपने उपहारों के बदले में किसी चीज़ की मांग नहीं करता है। ईश्वर की सब से अच्छी सेवा यही है कि उसकी इच्छा को प्रसन्नतापूर्वक स्वीकार किया जाए।

Q.5. ~~प्रश्न~~ Does the optimism of the last two lines naturally evolve out of the poem?

Ans. Milton starts his poem on a note of pessimism. The poet is in a sad mood at the loss of his eyesight. A big doubt is troubling his mind. God has given him the talent of writing poetry. But God had taken away from him his eyesight. Now the poet is not in a position to write any great poetry. He is not in a position to use the talent given to him by God. The poet fears that God would chide him for keeping His talent unused.

A troubling question arises in his mind. "Doth God exact day-labour, light denied?" the poet asks himself. He asks whether God could be so unjust as to demand labour from a person when the means of doing that labour had been taken away from him. God had given Milton the poetic gift. But the light, by which this gift could be used, had been taken away from him. Could God, in such a case, expect any great poetry from him? The poet is troubled by such doubts.

But gradually Milton's pessimism changes into optimism. An inner voice restores his peace. The poet personifies it as Patience. This inner voice explains to the poet the whole relationship between God and man. It tells the poet that God does not need man's work. Nor does God demand from man an account of His own gifts. Those who bow down to God's will humbly are His best servants. Willing submission to the decree of God is His best service. God is like the King of kings. He has numberless angels at His command. These angels go over land and sea without rest. They carry out the directions of God most speedily.

Milton learns the lesson of patience, devotion and submission to God. The inner voice tells him, 'Who best bear His mild yoke, they serve Him best.' He comes to the conclusion that 'they also serve who only stand and wait.' God does not demand from man anything in return for His gifts. The best service of God is to put up with His will cheerfully. Man should not grumble over his lot. He should remain cheerful in whatever situation God places him. Such thoughts fill the poet's heart with peace. No doubt he can't serve God actively due to his blindness, but he can also serve Him by bearing His yoke (ie His will) patiently. This gives Milton much solace.

Thus the poet's initial sadness changes into optimism at the end of the poem. And this change is gradual, not abrupt.

ਉੱਤਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ—ਮਿਲਟਨ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨਿਰਾਸਾਵਾਦ ਨਾਲ ਸੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਉਦਾਸ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮੰਨ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸ਼ਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਖੋ ਲਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਵਿ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਵਿ ਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਡਾਂਟੇਗਾ।

ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ। ‘‘ਕੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦਿਨ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ (ਅਰਥਾਤ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਦੀ) ਮੰਗ ਕਰੇਗਾ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ?’’ ਕਵਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁਛਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਈਸ਼ਵਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨਿਆਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਕਿਰਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰੇ ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਖੋਲ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਜੋਤ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਉਪਹਾਰ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਲ ਲਈ ਗਈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੀ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਕਵਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦੇਹਾਂ ਕਾਰਣ ਬੇਚੈਨ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਮਿਲਟਨ ਦਾ ਨਿਰਾਸਾਵਾਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਸਾਵਾਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿ ਇਸ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ‘Patience’ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਵਿ ਨੂੰ ਮਨੁਖ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿ ਨੂੰ ਦਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮਨੁਖ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਉਪਹਾਰਾਂ ਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਯੋਗ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਨਿਮਰਤਾਪੂਰਵਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸਦੇ ਸੱਚੇ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅੱਗੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਝੁਕਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਸੇਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਤਾਂ ਰਾਜਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਰਾਜਾ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਾਸਤੇ ਅੰਤ ਦੇਵਦੂਤ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਵਦੂਤ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਆਰਾਮ ਕੀਤੇ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਿਲਟਰ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪਾਠ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ‘‘ਜੋ ਲੋਕ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹੀ ਉਸਦੇ ਉੱਤਮ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ /’’ ਉਹ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘‘ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰਫ ਖੜ੍ਹੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ /’’ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਤੋਹਫਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਮਨੁਖ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਸੇਵਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਬੜਿਆਲੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਹਰੇਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸਨੂੰ ਰੱਖੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਨ੍ਹੇਪਣ ਕਾਰਨ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਕਿਆ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਪਰ ਉਹ ਉਸਦੀ ਪੰਜਾਲੀ (ਅਰਥਾਤ ਇੱਛਾ) ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਟਨ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਨਿਰਾਸਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਸਾਵਾਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਕਦਮ ਨਹੀਂ।

ਉਤਰ ਕਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ—ਮਿਲਟਨ ਅਪਨੀ ਕਵਿਤਾ ਨਿਰਾਸਾਵਾਦ ਕੇ ਸੁਰ ਸੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਕਵਿ ਅਪਨੀ ਆੱਖਾਂ ਕੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਖੋ ਜਾਨੇ ਕੇ ਕਾਰਣ ਤਦਾਸ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਮੌਂਹੈ ਹੈ। ਤਸਕੇ ਮਨ ਕੋ ਏਕ ਬਡਾ ਭਾਰੀ ਸਨਦੇਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਿਏ ਹੁੰਏ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਤਿੰਨੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਿਯਾ ਹੁਆ ਹੈ। ਕਿਨ੍ਤੂ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਤਿੰਨੇ ਤਿੰਨੇ ਆੱਖਾਂ ਕੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਛੀਨ ਲੀ ਹੈ। ਅਥ ਕਵਿ ਕੋਈ ਬਡੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨੇ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਮੌਂਹੈ ਹੈ। ਅਥ ਵਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਗੁਣ ਪ੍ਰਤਿਬਾ ਕਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨੇ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਮੌਂਹੈ ਹੈ। ਕਵਿ ਕੋ ਭਯ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਤਿੰਨੇ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਤਿਬਾ ਕਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਡਾਂਟੇਗਾ।

ਤਸਕੇ ਮਨ ਮੌਂਹੈ ਏਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਡ ਖੜਾ ਹੋਤਾ ਹੈ। “ਕਿਆ ਈਸ਼ਵਰ ਦਿਨ ਕੇ ਕਾਮ (ਅਰਥਾਤ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮੌਂਹੈ ਕਿਏ ਜਾ ਸਕਨੇ ਵਾਲੇ ਕਾਮ) ਕੀ ਮਾਂਗ ਕਰੇਗਾ ਜਬਕਿ ਤਿੰਨੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸੇ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿਯਾ ਗਿਆ ਹੈ ?” ਕਵਿ ਸ਼ਕਿਆਂ ਸੇ ਪ੍ਰਾਹਿਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਆ ਈਸ਼ਵਰ ਇਤਨਾ ਅਨ੍ਯਾਨੀ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਹ ਕਿਸੀ ਵਾਕਿਤ ਸੇ ਪਰਿਸ਼੍ਰਮ ਕੀ ਮਾਂਗ ਕਰੇ ਜਬ ਕਿ ਤਿੰਨੇ ਪਰਿਸ਼੍ਰਮ ਕਰਨੇ ਕੀ ਸਾਧਨ ਹੀ ਛੀਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਤਿੰਨੇ ਕਿਵਿਤਾ ਲਿਖਨੇ ਕੀ ਕਲਾ ਦੀ ਥੀ। ਕਿਨ੍ਤੂ ਵਹ ਯੋਤਿ, ਜਿਸਕੇ ਦ੍ਰਾਰਾ ਇਸ ਤਪਹਾਰ ਕਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਯਾ ਜਾ ਸਕਤਾ ਥਾ, ਤਿੰਨੇ ਛੀਨ ਲੀ ਗਿਆ ਥੀ। ਏਸੀ ਸਥਿਤੀ ਮੌਂਹੈ ਕਿਆ ਈਸ਼ਵਰ ਤਿੰਨੇ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ ਕੀ ਆਸਾ ਕਰ ਸਕਤਾ ਥਾ? ਕਵਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੇ ਸਦੇਹਾਂ ਕੇ ਕਾਰਣ ਬੇਚੈਨ ਹੈ।

ਕਿਨ੍ਤੂ ਮਿਲਟਨ ਕਾ ਨਿਰਾਸਾਵਾਦ ਧੀਰੇ-ਧੀਰੇ ਆਸਾਵਾਦ ਮੌਂਹੈ ਬਦਲ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਤਸਕੇ ਅਨ੍ਦਰ ਸੇ ਆਨੇ ਵਾਲੀ ਏਕ ਆਵਾਜ਼ ਤਸਕੇ ਮਨ ਮੌਂਹੈ ਫਿਰ ਸੇ ਸ਼ਾਨਤੀ ਲਾ ਦੇਤੀ ਹੈ। ਕਵਿ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਕੀ Patience ਕਾ ਨਾਮ ਦੇਤਾ ਹੈ। ਵਹ ਅਨ੍ਦਰੂਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਵਿ ਕੀ ਈਸ਼ਵਰ ਤਥਾ

मनुष्य के बीच पूरा सम्बन्ध समझा देती है। यह कवि को बतला देती है कि ईश्वर को मनुष्य के कामों की आवश्यकता नहीं होती है। न ही ईश्वर मनुष्य से अपने द्वारा दिए गए उपहारों का ब्योरा मांगता है। वे लोग, जो ईश्वर की इच्छा के सामने विनम्रता-पूर्वक झुक जाते हैं, उसके सर्वोत्तम सेवक होते हैं। परमात्मा की इच्छा के सामने सच्चे दिल से झुकना ही उसकी सबसे उत्तम सेवा होती है। ईश्वर तो राजाओं के भी राजा के समान होता है। उसकी आज्ञा-पालन के लिए असंख्य देवदूत हैं। ये देवदूत बिना आराम किए धरती तथा सागर पर घूमते रहते हैं। वे परमात्मा के आदेशों का पूरी गति से पालन करते हैं।

मिल्टन शान्ति, भक्ति-भावना तथा परमात्मा के सामने नत-मस्तक रहने का पाठ सीख लेता है। अन्दरूनी आवाज़ उसे यह बतला देती है कि 'जो लोग उसकी इच्छा को विनम्रता-पूर्वक स्वीकार कर लेते हैं वही उसके उत्तम सेवक होते हैं।' वह इस निष्कर्ष पर पहुंच जाता है कि 'वे लोग भी उसके सेवक होते हैं जो उसके आदेशों की प्रतीक्षा करते हुए केवल खड़े ही रहते हैं।' परमात्मा अपने उपहारों के बदले में मनुष्य से किसी चीज़ की मांग नहीं करता है। परमात्मा की सर्वोत्तम सेवा यही है कि उसकी इच्छा को प्रसन्नता-पूर्वक स्वीकार किया जाए। मनुष्य को अपने भाग्य पर बढ़बढ़ाना नहीं चाहिए। उसे प्रत्येक हालत में प्रसन्न रहना चाहिए जिसमें भी परमात्मा उसे रखे। इस प्रकार के विचार कवि के मन में शान्ति भर देते हैं। इसमें कोई सन्देह नहीं है कि वह अपने अन्धेपन के कारण ईश्वर की सक्रिय रूप से सेवा नहीं कर सकेगा किन्तु वह उसके जुए (अर्थात् उसकी इच्छा) को शान्तिपूर्वक स्वीकार करने से भी उसकी सेवा कर सकता है। इससे मिल्टन को काफी तसल्ली होती है।

इस प्रकार कवि की प्रारम्भिक निराशा कविता के अन्त में आशावाद में बदल जाती है। तथा यह परिवर्तन धीरे-धीरे होता है, एकदम नहीं।

Q.6. Discuss the implication of 'One talent which is death to hide', as given in Milton's sonnet, '*On His Blindness*'.

Ans. In his sonnet, '*On His Blindness*', Milton says that God has gifted him with one 'talent'. It is the talent of writing poetry. Milton wants to serve his Maker through the use of this talent. But he is unable to do so because of his blindness. Milton considers it a shame or 'death' to keep God's gift unused within him. It is man's duty to use the talent given to him by God. It is a sin not to do so.

Thus the word 'talent' refers to Milton's poetic gift. 'Death' here means the poet's sense of shame and guilt at keeping God's gift unused. But there is also a pun in the use of these two words. They refer to a story in the Bible. The story goes as given below :

A master had three servants. Once he went on a journey. Before setting out on his journey he gave some money to each of his servants. He gave five talents to the first, two talents to the second, and one talent to the third. (Here, talent means a unit of money). The first two servants used their money and earned more talents with it. But the third servant kept his talent unused. When the master came back, he was angry with the third servant for not doing anything with his talent. He took from him even that one talent and gave it to the first servant who had already ten talents with him. The master in this story is a symbol of God. The servants are the symbols of human beings. This story teaches us that it is man's bounden duty to make full use of the abilities given to him by God.

Milton had this parable in mind when he wrote his sonnet. God had given him 'one talent', i.e., the poetic gift. He thought it his sacred duty to make full use of his talent. He yearned to serve his Master through it. But his problem was that the means of using this talent had been taken away from him. God had made him blind. Could his Master be angry with him in such a case ?

ਊੱਤਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ—'*On His Blindness*' ਨਾਮਕ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਟਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਵਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਗੁਣ ਦਾ ਉਪਹਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਮਿਲਟਨ ਇਸ ਗੁਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੇਪਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਮਿਲਟਨ ਇਸ ਗਲ

ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਈ ਉਪਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੇਕਾਰ ਪਿਆ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਨੁਖ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਵਾਂਗ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'talent' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਵਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। 'Death' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਥੇ ਅਰਥ ਕਵਿ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਰਮ ਜਾਂ ਉਸ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਉਪਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵੀ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਇਕ ਕਥਾ ਵਲ੍ਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਨੀ ਇਸ ਪ੍ਰਾਰੂਪ ਹੈ—

ਕਿਸੇ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨੌਕਰ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਚਲਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਰ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਨੇ ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਟੇਲੇ-ਟ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੋ ਟੇਲੇ-ਟ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਨੂੰ ਇਕ ਟੇਲੇ-ਟ ਦਿਤਾ। (ਏਥੇ ਟੇਲੇ-ਟ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਮੁਦਰਾ ਦੀ ਇਕਾਈ ਤੋਂ ਹੈ।) ਪਹਿਲੇ ਦੌਨੋਂ ਨੌਕਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਟੇਲੇ-ਟ ਕਮਾ ਲਏ। ਪਰ ਤੀਸਰੇ ਨੌਕਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਟੇਲੇ-ਟ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਰਖ ਛੱਡਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਤੀਸਰੇ ਨੌਕਰ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਟੇਲੇ-ਟ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਹ ਟੇਲੇ-ਟ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਕੋਲ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਦਸ ਟੇਲੇ-ਟ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਨੌਕਰ ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾ ਸਾਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਲਈ ਕਰਤਵ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰੇ ਜੋ ਬੀਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮਿਲਟਨ ਦੇ ਮੰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਟੇਲੇਂਟ, ਯਾਨੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਉਪਹਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਣ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਵਿਤਰ ਕਰਤਵ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਸ਼ੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਲ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਨਾਂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਕੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸੁਆਮੀ ਉਸ ਤੋਂ ਨਾਗਜ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ?

उत्तर का हिन्दी अनुवाद—‘*On His Blindness*’ नामक-अपनी कविता में मिल्टन कहता है कि ईश्वर ने उसे एक गुण का उपहार दिया है। यह कविता लिखने का गुण है। मिल्टन इस गुण का प्रयोग करके अपने स्वामी की सेवा करना चाहता है। किन्तु वह अपने अन्धेपन के कारण ऐसा करने में असमर्थ है। मिल्टन इस बात को लज्जापूर्ण अथवा मृत्यु-समान समझता है कि परमात्मा द्वारा दिए गए उपहार को अपने अन्दर बेकार पड़ा रहने दिया जाए। मनुष्य का यह कर्तव्य है कि वह परमात्मा द्वारा दिए गए गुणों का प्रयोग करे। ऐसा न करना पाप समान है।

इस प्रकार ‘talent’ शब्द का अर्थ मिल्टन के काव्य गुणों से है। ‘Death’ शब्द का यहां अर्थ कवि की उस लज्जा अथवा उस दोष की भावना से है जो वह परमात्मा के उपहार का प्रयोग न करने के कारण महसूस करता है। किन्तु इन दो शब्दों के प्रयोग में अन्य अर्थ भी छिपे हुए हैं। वे बाईबल में दी गई एक कथा की ओर संकेत करते हैं। कहानी इस पक्षपात्र है-

किसी स्वामी के तीन नौकर थे। एक बार वह किसी यात्रा पर गया। अपनी यात्रा पर चलने से पहले उस ने अपने नौकरों में से प्रत्येक को कुछ पैसे दिए। उसने पहले को पांच टेलेन्ट, दूसरे को दो टेलेन्ट तथा तीसरे को एक टेलेन्ट दिया। (यहाँ टेलेन्ट शब्द का अर्थ मुद्रा की एक इकाई से है।) पहले दोनों नौकरों ने अपने धन का प्रयोग किया तथा इस से और टेलेन्ट कमा लिए। किन्तु तीसरे नौकर ने अपने टेलेन्ट को बिना इस्तेमाल किए रख डाला। जब स्वामी लौट कर आया तो वह तीसरे नौकर से नाराज़ हुआ क्योंकि उसने अपने टेलेन्ट का कोई प्रयोग नहीं किया था। उसने वह एक टेलेन्ट भी उससे ले लिया तथा इसे पहले नौकर को दे दिया जिस के पास पहले ही दस टेलेन्ट हो गए थे। इस कथा में स्वामी परमात्मा का प्रतीक है, नौकर मानव-जाति के प्रतीक हैं। यह कथा हमें सिखलाती है कि मनुष्य इस बात के लिए कर्तव्य-बाध्य है कि वह उन गुणों का पूरा उपयोग करे जो ईश्वर ने उसे दे रखे हैं।

मिल्टन के मन में यही कथा थी जब उसने अपनी कविता लिखी थी। ईश्वर ने उसे एक टेलेन्ट, अर्थात् काव्य-रचना का उपहार दिया था। इस गुण का पूरा उपयोग करना वह अपना पवित्र कर्तव्य समझता था। वह इस के द्वारा अपने स्वामी की सेवा करने को उत्सुक था। किन्तु उस की समस्या यह थी कि इस गुण को उपयोग में लाने का साधन उस से छीन लिया गया था। परमात्मा ने उसे अन्धा कर दिया था। क्या ऐसी स्थिति में उसका स्वामी उससे नाराज़ हो सकता था?